

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.3.57

UDK UDK: 821.512.161.09:141.336

Primljeno: 05. 09. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Mehmet Nuri Çınarcı, Melinda Botalić

TÜRKÇE MESNEVÎ ŞERHLERİNİN KAYNAKLARI*

Mevlana'nın en önemli eseri olan Mesnevî, yazıldığı tarihten itibaren başta Mevlevî çevreleri olmak üzere hem tasavvuf adabının şekillendirdiği diğer tarikatlardan hem de toplum içerisindeki farklı düşünsel yapılara sahip sosyal katmanlardan büyük ilgi görmüştür. Mevlana'nın dinsel argümanları esas alarak bireyi ve toplumu doğru yola iletmeye çalıştığı Mesnevî'de nasihat geleneği önemli bir yer tutmaktadır. Mesnevî, çoğu beyitlerinin sembollerle örülü, kapalı bir anlatıma sahip olması ve Farsça yazılmasından dolayı birçok kez tercüme ve şerh edilmiştir. Muiniddîn b. Mustafa'nın XV. yüzyılda kaleme aldığı Mesnevî-i Murâdiyye ile başlayan Mesnevî'yi Türkçe şerh etme geleneği, XXI. yüzyıla kadar devam etmiştir. Mesnevî'nin özellikle tasavvuf kaynaklı derin bir mana katmanına sahip olması onun halk tarafından rahatça anlaşılmasının önüne geçmiştir. Bu yüzden dönemin iyi eğitim almış kimi münevverleri şarih kimliği üstlenerek Mesnevî'yi toplum katında daha anlaşılabilir kılmak için Mesnevî şerhleri yazmışlardır. Elbette ki şarihler de mevcut metnin zorluğuna binaen birçok kaynaktan yararlanma yoluna gitmişlerdir. İslami değerlerin ve tasavvufi dünya algısının şekillendirdiği bir kültür dünyasında yetişen şarihlerin ilk başvuru kaynakları elbette ki dini kaynaklar olmuştur. Sözlük ve gramer kitapları, başka müellifler tarafından yapılan Mesnevî şerhleri, din dışı şiirler, tarih, biyografi vb. birçok alanda yazılmış farklı kaynaklar şarihin yorum dünyasını zenginleştirmiş ve bu sayede ona daha geniş bir bakış açısı sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mesnevî Şerhleri; Kaynak Kullanımı; Mesnevi; Kaynak Tasnifi

* Bu çalışma 21-22 Temmuz 2020 tarihinde Kazakistan/Almatı'da gerçekleştirilen "8-th International Conference on Social Science" adlı sempozyumunda sunulan "Türkçe Mesnevi Şerhlerinin Kaynakları" adlı bildirisinin genişletilmiş halidir.

GİRİŞ

Edebi bir terim olarak ayırma, açma, beyan ve keşfetmek anlamlarına gelen şerh, bir edebi eseri, bir risaleyi veya bir kitabı kelime kelime açıp izah ederek, ihtiva ettiği bütün dil, anlam, sanat ve estetik özellikleri ile o eserin anlaşılmasını sağlamanın özlü ifadesi olarak tarif edilebilir (Doğan 1999: 422-427). Üstü kapalı, anlaşılması ciddi bir alt yapı gerektiren metinlerin açıklanma ihtiyacı aynı zamanda şerhin ortaya çıkışına zemin hazırlayan etmenlerin başında gelmektedir. Şerh yapma ihtiyacının hissedildiği metinler “başta temel hadis ve fıkıh kitapları olmak üzere esmâ-i hüsnâ ve dua mecmuaları, akâidle ilgili eserler, hilye-i nebiler vb. çok sayıda dini telifâtın yanı sıra dil, gramer ve astronomi sahalarında yazılmış eserlerden meydana gelmektedir (Ceylan 2000: 20). Şerh yapılan eserlerin başında her ne kadar dini metinler gelse de İslam kültüründe dini ve edebi metinlerin yanı sıra felsefe, tıp, mantık ve belagat gibi ilimlerle ilgili nesir veya nazım şeklinde kaleme alınmış metinler de şerh edilmiştir. Neticede şerhlerin ortak gayesi ele aldıkları metnin hedef kitle tarafından en iyi şekilde anlaşılmasını sağlamaktır.

Klasik ifadeyle şarihini şerhini yazma gayesi genellikle esas aldığı metni daha iyi anladığı gayesiyle ortaya çıkar. Tabii şarihini bu anlatım esnasında hitap ettiği kişiler tarafından daha iyi anlaşılması şerhin kıymetini de bir kat daha arttırmıştır. Şerh ettiği metne hâkim olamayan yani bir bakıma tespitleri yanlış olan şarihlerin ise başka şarihler tarafından eleştirildikleri görülür. Şerh edebiyatında başta Farsça klasikler olmak üzere birçok eser, dönemin şarihleri tarafından şerh edilmiştir. *Gülistân*, *Bostân*, *Mantuku’l-tayr* ve *Hâfiz Divanı* en çok şerh edilen Farsça klasiklerin başında gelmektedir. Bunun yanında Niyazî-i Mısri ve Yunus Emre gibi tanınmış mutasavvıfların bazı Türkçe şiirlerinin de şerh edildiği, hatta kimi şarihlerin önce şiiri söyleyip sonra kendi şiirlerini şerh ettikleri bile görülür (Güleç 2008: 137). Bu bakımdan Türkçe el yazmalarının bulunduğu yerli ve yabancı kütüphanelerde özellikle Osmanlı döneminde kaleme alınmış yüzlerce şerh metni mevcuttur. Peki, edebi veya tasavvufi bir metnin şerhine neden ihtiyaç duyulur? Bu soruyu tarihi bir şahsiyet olan XVII. yüzyıl Osmanlı entelektüellerinden Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zünûn* adlı eserinde şöyle izah etmektedir: Bunlar;

- Aslında her yazar, eserini şerhe ihtiyaç duyulmadan anlaşılması için yazar.
- Yazarın düşünce ve ifadedeki üstün kabiliyetinin bir yansıması olarak metindeki anlam yoğunluğunun okuyucu tarafından anlaşılabilmesi.
- Yazarın metnin okuyucu tarafından anlaşıldığı gerekçesiyle ek bilgi vermemesi.
- Lafzın birden fazla anlama gelecek şekilde mecazlı ve kinayeli bir şekilde yazılmış olması şerh edilme zaruretiyi ortaya koyar (Katip Çelebi 1941: 35).

Kâtip Çelebi'nin bu fikirleri, eldeki şerh metinlerinden hareketle şarihlerin edebi ve tasavvufî metinleri iki ana gaye etrafında şerh ettiklerini ortaya koymaktadır. Bunlardan ilki okuyucunun bilgi birikiminin yetersiz kaldığı düşüncesiyle şarihin metindeki kelime ve ibareleri açıklaması, gramer ve kültür unsurları hakkında bilgi vermesidir. Elbette bu tarz şerhlerin eldeki metni en güzel ve en kolay şekilde okuyucu tarafından anlaşılmasını sağlayacak temel etmen, şarihin bilgi birikimi ve metni ifade ediş tarzıdır. İkincisi ise özellikle tasavvufî şiir şerhlerinde görülen ve şarihin esas gayesinin eldeki metni açıklamak yerine tasavvuf öğretisini okuyucuya aşılama çabasıdır. Bu eserlerde şerh metni bir nevi amaç değil araçtır. Edebiyatımızda Arapça ve Farsça yazılmış metinlere yapılan şerhlere bakıldığında, bu şerhlerin esas aldıkları metinlerin yazılışlarına göre dört türde kaleme alındıkları görülür. Bunlar;

- Divanlar: Başta Fars edebiyatının büyük şairlerinden Hâfız, Sâ'ib, Şevket-i Buhârî ve Örfî-i Şîrâzî'nin divanları ile Arap edebiyatından İbnî Fariz'in divanlarına yapılan şerhler
- Dini-Ahlaki-Didaktik Tarzda Manzum-Mensur Yazılmış Eserler: Sadî'nin Bostân ve Gülistân'ı Câmî'nin Bahâristân'ı ve Attâr'ın Mantuku't-tayr ile Pend-nâme-i Attâr'ına yapılan şerhler bu niteliktedir. Yine Mevlana'nın Mesnevî'si şerhi en çok yapılan dini-ahlaki eserlerin başında gelir.
- Lugatler: Tuhfe-i Şâhidî, Tuhfe-i Vehbî, Lugat-ı Tarih-i Vassâf gibi lügatlere yapılan şerhler
- Muhtelif Nazımları Esas Alan Şerhler: Şerh-i Kasâ'id-i Örfî, Şerh-i Kaside-i Bürde, Şerh-i Kaside-i Tantaraniyye adlı şerhler bu türdendir. (Yılmaz 2007: 278-289).

Yukarıda şerh edilen eserler içerisinde hiç şüphesiz Mevlana'ya ait olan Mesnevî'nin müstesna bir yeri vardır. 1260-1267 yılları arasında kaleme alınan eserin yazılışının üzerinden tam 749 yıl geçmesine rağmen Mesnevî'nin tamamını kapsayan Türkçe şerh sayısı, bugünkü tespitlerle altıdır. (Özdemir 2016: 465). Öte yandan Mesnevî'nin bir bölümüne ve şarih tarafından seçilen kimi beyitlerin şerhine dayalı şerhler de işin içine katıldığında bu sayı kırkın üzerine çıkmaktadır. Anadolu insanı tarafından bu denli teveccüh gösterilen bir eserin hemen hemen her yüzyılda farklı şarihler tarafından şerhlerinin yapılması gayet olağan bir durumdur. Tabii şerh edilen metin Mesnevî gibi iç içe geçmiş anlam katmanlarına sahip bir eserse şarihin işi bir kat daha zorlaşmaktadır. Metni okuyucusuna daha anlaşılır bir şekilde sunma iddiasıyla hareket eden şarihin ilk hareket noktası hiç şüphesiz kaynaklar olmalıdır.

Çünkü sadece Mesnevî değil İslam ve tasavvuf merkezli herhangi bir eserin izahı için Kur'an, hadis, kelam, fıkıh, belagat, gramer vb. konular hakkında malumat sahibi olmak icap eder. Bu yüzden Osmanlı döneminden günümüze kadar yapılan Mesnevî şerhlerinde farklı konulara mensup birçok kaynaktan istifade edildiği görülmektedir. Mesnevî şerhleri ile ilgili yapılan tez ve kitap çalışmalarında, bu kaynakların bir dökümü yapılmış, birkaç çalışmada ise kaynak tasnifleri yapılmıştır. Bu çalışmada XVI. yüzyıldan başlayarak günümüze kadar her yüzyılda yazılmış olan en geniş Mesnevî şerhlerinin ilk ciltleri esas alınarak önce bir tasnif denemesi yapılmış akabinde ise tasnifte yer alan ana başlıklar şerhlerden alınan örnek metinlerle izah edilmeye çalışılmıştır.¹ Şerh metinlerinde kaynak kullanımı ile ilgili çok fazla örnek olduğundan burada sadece konuya açıklık getiren temel örnekler üzerinde durulmuştur. Çalışmaya konu olan şerhler ve ait oldukları yüzyıllar şöyledir:

Mustafa Şem'î *Şerh-i Mesnevî* (XVI. Yüzyıl)

Ankaravî İsmail Rusûhî, *Mecmû'atü'l-Letâ'if ve Matmûratü'l-Ma'ârif* (XVII. Yüzyıl)

İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Mesnevî* (XVIII. Yüzyıl)

Muhammed Murad Mollâ, *Hülâsatu's-Şurûh* (XIX. Yüzyıl)

Ahmed Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerif Şerhi* (XX. Yüzyıl)

Ayrıca kimi örnekler için de içerdiği kaynakların çeşitliliği bakımından zengin olan Sarı Abdullah Efendi'nin *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî* adlı şerhine müracaat edilmiştir. Çalışmanın daha kapsayıcı ve her dönemin şerh anlayışı hakkında bilgi vermesi için her yüzyıldan bir adet Mesnevî şerhi seçilmiştir.

1. TÜRKÇE MESNEVÎ ŞERHLERİNİN KAYNAKLARI

Bilindiği gibi şerhlerin ortaya çıkışına zemin hazırlayan en önemli unsur Kur'an tefsirleridir. Tefsirlerde çoğunlukla sûrelerde, ayetlerde geçen ve ancak erbabının iyi bildiği, umumun tam olarak haberdar olamadığı mühim noktalar izah edilmeye çalışılır (Kılıç 2007: 1). Nitekim Kur'an tefsirlerinin temel gayesi ayetlerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktır. Meşhur pek çok tefsire bakıldığında zaman klasik Türk edebiyatı sahasında gördüğümüz çoğu şerhle benzerlik arz ettiğini rahatlıkla görebiliriz, söyleyebiliriz (Kılıç 2007: 1). Bu yüzden ki tefsir usulü, Kur'an ayetlerinin değişik özelliklerini yansıtan çeşitli ilim dalları Kur'an'daki edebi sanatlar, genel prensipler ve ayetlerin tefsirinde ihtiyaç duyulan birtakım kaide ve esaslar

¹ "Türkçe Mesnevî Şerhlerinin Kaynakları" adlı bu çalışma, bir proje kapsamında ayrıca kitap olarak hazırlanmaktadır.

üzerinde durmaktadır (Demirci 1999: 16). Yani bir anlamda Kur'an'ı tefsir eden müfessirler dahi çeşitli kaynaklara müracaat etme gereksinimi duymuşlardır. Tefsir erbabı geçmişten bugüne kadar tefsir türlerini rivayet tefsiri ve dirayet tefsiri şeklinde iki başlık halinde ele almışlardır. İlk başlığın hareket noktasını yani bir anlamda kaynaklarını Kur'an-ı Kerim, Hazreti Peygamber'in sünneti, sahabe ve tâbiunun sözleri teşkil etmektedir. Rivayet tefsiri kaynakları bize ayetlerin manalarını, kıraat vecihlerini, muhkem ve müteşabih olanlarını nüzul sebeplerini, nasih ve mensuhu bildirir (Bilmen 1961: 109). İkinci başlık yani dirayet tefsirinin kaynakları ise Arap dili ve edebiyatı, dini ve felsefi ilimler ile çeşitli müsnet ilimlerden müteşekkildir. XIV. yüzyılın önemli müfessirlerinden Bedreddin-i Zerkeşî, tefsir kitabı olan *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'an* adlı eserinde tefsir esnasında müracaat edilmesi gereken kaynakları şöyle sıralamaktadır:

- Resulullah'dan naklolunan tefsir. Bu tefsirde zayıf ve uydurma tefsirlerden sakınmak gerekir.
- Sahabe sözü. Resulullah'dan sonra Kur'an'ı en iyi anlayanlar onlardı. Çünkü onlar Peygamber ile birlikte bulunmuşlar ve ayetlerin nüzulünü müşahade etmişler, hatta olayları bizzat yaşamışlardır. (Tâbiûn'un tefsiri hakkında ihtilaf olduğu için Zerkeşî, bu hususta sadece farklı görüşleri anlatır ve tabiun'un tefsirini müstakil bir kaynak olarak değerlendirmez.)
- Arap dili. Kuşkusuz, Kur'an Arap dili ile inmiştir. Dolayısıyla onu Arap dili ve edebiyatı ile tefsir etmek caizdir.
- Lafzın manasından ve yüksek seviyede din bilgisinden yararlanılarak yapılan tefsir. (Gümüş 1990: 29)

Görüldüğü üzere şerhlere kaynaklık eden tefsirlerde dahi müfessirler birçok farklı alanda yazılmış kaynaklara başvurmuşlardır. Zerkeşî, müfessirlerin müracaat edecekleri tefsir kaynaklarını Hazreti Peygamber'in tefsiri, sahabelerin sözleri, Kur'an-ı Kerim'in yazılmış olduğu dil olan Arap dili ve aynı zamanda onun edebiyatı, belagat ve din bilgisi gibi hususlara dayandırmaktadır. Zerkeşî'nin kaynak konusunda en önemli referans kaynakları hiç şüphesiz Resulullah ve sahabenin sözleridir.

Mevlana'nın en önemli eseri olan Mesnevî, özü itibariyle dini-didaktik bir nitelik taşır. Arapça, Farsça ve Türkçe şerh edilen Mesnevî, aynı zamanda Fransızca, Almanca, İngilizce ve İspanyolca gibi birçok Batı diline de tercüme edilmiştir. Esas itibariyle Mesnevî, her ne kadar bir şerh metninden ziyade dini-ahlaki-didaktik hüviyet taşıyan edebi bir metin olsa da Mevlana dahi eserini kaleme alırken birçok kaynaktan yararlanmış. İslam dininin inanç esaslarını ve değer yargılarını ifşa ve

telkin esasına dayalı her eserde olduğu gibi Mesnevî'nin de başvurduğu ilk kaynak Kur'an-ı Kerim ve hadislerdir. Mevlana, eserinde 750'den fazla ayete gönderme yapmış; 745 adet hadisten istifade etmiştir (Çelik 2005: 681). Mevlana, bazı yerlerde ayetlerin zahiri mana ve tefsirlerine yer vermişse de bu işi diğer zahir ehli müfessirler yaptığı için kendisi, özellikle ayetlerdeki işârî manalardan ve gizli sırlardan bahsetmiştir (Gül 2003: 359).

Bunların haricinde Sultânü'l-'Ulemâ (Âlimlerin Sultanı) diye anılan babası Bahaeddin Veled olmak üzere, gerek Batı kültüründe önemli yer tutan Yunan filozoflarının gerekse Doğu kültüründe hala önem verilen Fusûsü'l-hikem'in yazarı Muhyiddin Arabi, Hadîkatü'l-hakika'nın yazarı Senâ'î, Mantiku't-tayr'ın yazarı Feridüddin-i Attar, Kelile ve Dimne'nin yazarı Beydaba gibi isimler de eserleriyle Mesnevî'nin kaynaklarını oluşturmuşlardır (Güleç 2008: 56). Görüldüğü üzere Mevlana, eserini kaleme alırken dini, edebi, felsefi birçok kaynaktan beslenmiş ve bu malumatları kendi fikir süzgecinden geçirerek insanların istifadesine sunmuştur. Ancak Mevlana, eserinde herhangi bir konuyu izah ve ispat amacı gütmeyeceği için tefsir ve şerh müelliflerinden farklı olarak kaynaklardan bilgi amaçlı değil daha çok esinlenme için istifade etmiştir.

Mesnevî'nin şerh tarihçesine bakıldığında ise onun tamamına yapılan şerhler, kısmen yapılan şerhler, Mesnevî'den yapılan intihab şerhleri, dibace şerhleri ve Mesnevî'nin birkaç beytine yapılan şerhler şeklinde bir şerh etme anlayışının olduğu görülür. Hatta Mesnevî'nin daha iyi anlaşılması için Mesnevî sözlükleri hazırlanmıştır. Tarihsel süreçte Mesnevî'ye Türkçe yazılan ilk şerh 1436'da Mûinüddîn b. Mustafa tarafından kaleme alınan *Mesnevî-i Muradiyye*'dir. Mûinüddîn'in XV. yüzyılda kaleme aldığı bu şerhi sadece Mesnevî'nin I. cildiyle sınırlı kalmıştır. Mesnevî'nin ilk tam şerhi XVI. yüzyılın önemli şarihlerinden Mustafa Şem'î tarafından yazılmıştır. Mesnevî'yi altı cilt halinde şerh eden Mustafa Şem'î'nin şerhinde Mustafa Surûî'ye ait Mesnevî şerhinin ciddi tesiri görülür. XVII. yüzyılda ise Mesnevî'nin tüm ciltleri "Hazreti Şarih" olarak da bilinen Ankaravî İsmail Rusûhî tarafından şerh edilmiştir. *Mecmû'atü'l-Letâ'if ve Matmûratü'l-Ma'ârif* adını taşıyan bu şerh, 1621 tarihinde kaleme alınmış içerik bakımından en geniş şerhlerden birisidir. Mesnevî'yi şerh etme geleneği XVIII. yüzyılda da sürmüştür. İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Mesnevî* adını taşıyan ve Mesnevî'nin ilk cildinin 748 beytinin şerhinden oluşan eseri, 1287 (1871) yılında Matbaa-yı Âmire tarafından iki cilt hâlinde basılmıştır. Bu silsileyi XIX. yüzyılda Muhammed Murâd Molla *Hülâsatü's-şürûh*, XX. yüzyılda ise Ahmed Avni Konuk, *Mesnevî-yi Şerîf Şerhi* isimli çalışmalarıyla takip etmişlerdir.

İlk şerhten başlamak suretiyle her şarihin benzer ya da farklı bir şerh metodu olmasına rağmen tüm şarihlerin anlaştıkları ortak nokta, kaynak kullanımınıdır. Elbette ki şarihin Mesnevî gibi zahir unsurlarına binaen batın özelliklerinin ağır bastığı ve İslami ilimlerle şekillenmiş bu mefkureyi en anlaşılır şekilde ifade etmesinin temel yolu, yine bu minvalde yazılmış eserlere başvurmaktan geçmektedir. Şarihlerin önemli bir kısmı şerhinde istifade ettiği kaynakların isimlerini ayrıca zikretmezken bazı şarihlerin özellikle eserlerinin mukaddimelerinde kullandıkları yazılı kaynakların çoğunun isimlerini zikrettikleri görülür. Bu geleneğin en önemli temsilcisi hiç şüphesiz Ankaravî İsmail Rusûhî'dir. İsmail Rusûhî, Mesnevî şerhinin mukaddimesinde kitabının isminin *Mecmû'atü'l-Letâ'if ve Matmûratü'l-Ma'ârif* olduğunu belirtti kten sonra istifade ettiği kaynakların isimlerini yazar. Ankaravî'nin peyrevleri olan ve genel anlayış itibariyle şerhlerinde onun şerh metodunuesas alan Ahmet Avni Konuk ve Reynold Alleyne Nicholson da mukaddimelerinde şerhleri için kullandıkları kaynakların isimlerini yazan şarihlerdendir. Öte yandan bu şarihlerin şerh ettikleri metinlerde, mukaddimelerinde isimlerine yer vermedikleri birçok kaynağı da kullandıkları görülür.

Mesnevî şerhlerinde kullanılan kaynakların nitelikleri ve sayıları ile şarihin eğitimi ve kaleme aldığı eserler arasında ciddi bir paralellik vardır. Özellikle başta din ve tasavvuf olmak üzere farklı bilim alanlarında çokça eser kaleme almış şarihlere ait şerh metinlerinin kaynak kullanımının çeşitliliği açısından daha zengin oldukları görülür. Yani bir anlamda şarihin farklı konularda eser yazabilecek derecede işin erbabı olması ona birçok farklı kaynaktan istifade etme fırsatı da sunmuştur. İlk dönem şarihlerinden Şem'î'nin Mesnevî şerhine bakıldığında kaynak kadrosu genellikle ayet, hadis, tefsir, divan, Farsça mesneviler ve lügatlerden oluşmaktadır (Bkz Dağlar 209 152). Yine XIX. yüzyıl Mesnevî şarihlerinden Muhammed Murâd Molla'nın *Hülâsatü's-şürûh* adlı şerhinde ayet, hadis, tefsir, peygamber kıssaları, Farsça ve Türkçe mesnevi ve divanlardan yararlandığı görülmektedir. Her iki şarihin kaleme aldığı eserlere bakıldığında Şem'î'ye ait eserlerin genellikle Farsça yazılmış tasavvufî mesneviler ve divan şerhleri oldukları görülür. Murâd Molla'nın ise yazdığı temel eserler genellikle şiir ve sözlük şerhleri ile tercümelerden oluşmaktadır. Her iki şarihin belirli konularda eser vermeleri Mesnevî şerhlerinde kullandıkları kaynakların çeşitliliğine de yansımıştır. Bu nedenle her iki şarihin şerhlerinde kullandıkları kaynakların çeşitlilik sayısı birbirine oldukça yakındır. Öte yandan Ankaravî İsmail Rusûhî ve İsmail Hakkı Bursevî'nin şerhlerine (Bkz. Tanyıldız 2010: 94-95; Güleç 2002: 156-264) bakıldığında bu şerhlerde hem nicelik hem de nitelik bakımından çok geniş bir kaynak kullanımı söz konusudur. İsimleri zikredilen

şarihlerin kaleme aldıkları eserler içerisinde ayet ve hadis tefsirinden belagat kitaplarına, şerh ve tercümelere kadar birçok farklı alanda yapılmış çalışmalar mevcuttur. Değişik konularda eser yazan şarihlerin şerhlerinde farklı kaynaklar kullanmaları da gayet olağan bir durumdur.

Her edebi eser, kaleme alındığı dönemin edebi zevki ve kültürel hayatından etkilenmiş, muhteva ve üslubunu genel itibarıyla devrin genel özelliklerine göre şekillendirmiştir. XIX. yüzyıl Osmanlı edebi hayatında yer alan şairlerin önemli bir kısmı yönlerini Batı'ya çevirmiş ve yazın hayatlarını Batı'daki örnekleri esas alarak oluşturmuşlardır. Bu dönemde yetişen Osmanlı münevverleri Batı'da felsefe, din, tarih, siyaset vb. birçok alanda yazılmış olan kaynaklardan haberdar olmuş ve yeri geldikçe bunlardan istifade etme yoluna gitmişlerdir. Bilgi birikimi ve kaynak kullanımını açısından çağının önde gelen aydınlarından olan şarih de devrin kültürel hayatının kendisine sağladığı bu imkânlardan faydalanmıştır. Şarihin bireysel tercihiyle bağlı olan bu farklı kaynak kullanımını yaklaşık altı yüz yıllık bir geçmişe sahip olan şerh geleneğinde ilk kez İslam eksenli kaynakların dışında Batılı kaynaklara da başvurulma hadisesini ortaya çıkarmıştır. Nitekim XX. yüzyılın önemli şarihlerinden Ahmed Avni Konuk, Mesnevî şerhinde İsa'nın havarileri ile ilgili çeşitli görüşleri için Kardinal Gose'ye (Tahrallı, Eraydın 2011: 113), uzay ve evrenin yapısı ile ilgili ise Alman filozof ve zoolog Ernst Haeckel'in (Tahrallı, Eraydın 2011: 127) görüşlerine başvurmuştur. Öte yandan atomların bir araya gelip maddeyi oluşturduğuna dair düşüncenin daha net anlaşılması için İmmanuel Kant ve Pierre Laplace'nin "Bulutsu Hipotezi"ne (Güneş sisteminin güneşin etrafında dönen toz ve gaz bulutu olduğuna dair nazariye) başvurmuştur.

Mesnevî şerhlerini ele aldığımız şarihlerin kullandıkları kaynaklara bakıldığında onların genel hatlarıyla birbirlerine benzer kaynaklar kullandıkları görülür. Kimi şarihler istifade ettikleri kaynakları belli konulara göre sınırlandırırken kimi şarihler ise bu yelpazeyi geniş tutmuş ve herhangi bir konu sınırlanmasına gitmemişlerdir. Şerhlerde kullanılan kaynakları, nitelikleri ve şerhlere oluşturdukları dayanaklar açısından şu başlıklar altında tasnif etmek mümkündür.

1. Dini Kaynaklar
 - 1.1. Temel Kaynaklar
 - 1.1.1. Kur'an-ı Kerim
 - 1.1.2. Hadisler
 - 1.1.3. İncil ve Tevrat
 - 1.2. Yardımcı Kaynaklar
 - 1.2.1. Tasavvufi Kaynaklar

- 1.2.1.1. Fikri Kaynaklar
- 1.2.1.2. Edebi Kaynaklar
- 1.2.2. Dini-Milli-Ahlaki-Didaktik Eserler
- 1.2.3. Kur'an-ı Kerim Tefsirleri ve Hadis Kitapları
- 1.2.4. Kelam, Fıkıh, Akaid
- 1.2.5. Dinler Tarihi ve Evliya Menkıbeleri
2. Lügatler ve Gramer Kitapları
3. Mesnevî Şerhleri ve Diğer Şerhler
4. Din Dışı Şiirler
5. Mevlana ve Şarihin Kendi Eserleri
6. Tarih ve Biyografi Kitapları
7. Diğer Eserler (Belagat, Astronomi, Felsefe vb.)

Genel itibariyle sadece Mesnevî şerhlerinde değil; edebi eserler üzerine yapılan şerhlerin önemli bir kısmında şarihler, esas aldıkları metinleri iki taraflı bir açıklamaya tabi tutarlar. Bunlar;

- Sözcük ve cümle düzeyindeki gramer hususiyetlerinin izahı
- Metnin anlam dünyasının ifşasına yönelik mana düzeyindeki açıklamalar

Şarihlerin eserlerinde istifade ettikleri kaynakları bu iki hususun izahı üzerinden kullandıkları görülür. Şimdi yukarıda çeşitli başlıklar halinde topladığımız kaynakları esas aldığımız altı Mesnevî şerhi metni içerisinde nasıl kullandıklarını örneklerle izah etmeye çalışalım:

1. DİNİ KAYNAKLAR

1.1. TEMEL KAYNAKLAR

Mesnevî şerhlerinin tamamında şarihlerin en çok kullandıkları kaynakların başında Kur'an-ı Kerim'deki ayetler ve Hazreti Peygamber'in hadisleri gelmektedir. Mevlana'nın Mesnevî'yi Kur'an'ın gizli manalarını ortaya koyan (keşşâfü'l-Kur'an) bir kitap olarak tarif etmesi, Mesnevî'nin sadece sufiler için yazılmış tasavvufi bir eser olmasının dışında tefsir yönünün de bulunduğu göstermektedir. İçerdiği hikâyelerin bir açıdan muhtevasını yansıtan yaklaşık 950 başlığın elli küsurunu ayetlerin, elli üçünü hadislerin oluşturması bu hikâyelerin naslarla temellendirildiğinin kanıtıdır (Ceyhan 2004: 328). "Öte yandan altı ciltten oluşan Mesnevî'de lafzen ve meâlen geçen âyetlerin sayısı 700 olarak tespit edilmiştir ki bunun 420'sini lafzen geçenler; 272'sini meâlen iktibas edilenler oluşturmaktadır. Bu sayılara bir bu

kadar da işâret ve telmih yoluyla geçen ayetlerin eklendiği düşünülürse ki bu durumda, Mesnevî’de Kur’ân âyetlerinin dörtte birini oluşturan bir âyet zenginliğinden söz ediliyor demektir“ (Öztürk 2007: 134-135). Kur’an-ı Kerim’le bu denli içli dışlı olan bir eserin daha iyi anlaşılabilmesi için de şarihlerin ilk referans noktaları yine Kur’an ayetleri olmuştur. Temel dini kaynaklar içerisinde Kur’an-ı Kerim’in yanı sıra hadisler ve yeri geldikçe İncil ve Tevrat’tan da yararlanılmıştır. Şem’î’nin Mesnevî şerhinden alıntıladığımız aşağıdaki parçada şarih, Mesnevî’nin bir beytini izah ettikten sonra öne sürdüğü düşüncenin ispatı için “şâhid-i rûşen ve delîl-i kavî” olarak gördüğü Kur’an’a müracaat eder.

“Bâmen ü tü mürde bâ-Hak zindeend

benümile ve senünile mürdelerdür ammâ Hakk ile dirilerdür ya’nî bunlar Hak’dan gayrıya mürde mesâbesindedir ki nutk u hayât ve bi’l-irâde harekât yokdur ammâ Vâcibü’l-vücûda nisbet hem Hayy ve hem nâtık ve hem irâdetile hareket ve cemî’-i emre itâ’at idicidür ve in minşey’in illâ yusebbihu bihamdihi ve lâkin lâtefkahûne tesbîhahum² bu ma’nâya şâhid-i rûşen ve delîl-i kavîdür.” (Dağlar 2009: 465).

Muhammed Murâd Molla da *Hülâsatü’ş-şürûh* şerhinde Kur’an-ı Kerim’i öne sürdüğü fikirleri ispat için referans olarak kullanan şarihlerdendir. Şarih, Mesnevî’nin 986. beytini şerh ederken taltif ve tekrimin sadece Allah’a ait olduğunu ifade etmek amacıyla iki farklı Kur’an ayetine başvurmuştur.

“Ez-ki be’grîzîm ez-hod ey muhâl

Ez-ki ber-bârîm ez-Hakk ey vebâl

Kimden kaçarız, kendimizden mi? Ey kimesne! Bu muhâldir. Zîrâ kişi kendiden kaçmak olmaz. Kimden koparız. Hakk’dan mı? Bunu böyle i’tikâd günâhdır. Hâsılı ne kazâ-yı İlahiyye’den kaçmak mümkün olur ve ne de irâde-i İlahiyye’siz Hakk’ın lutf u ihsânına mazhar olmak mümkün olur. Zîrâ Hakk böyledigine verir. Kur’an-ı ‘Azîminde “Yu’til hikmete men yeşâu”³ ve yine âyet-i uhrâda “Kul innel fadla bi yedillâh yu’fîhi men yeşâu”⁴ buyurulmuştur.” (Öksüz 2008: 318).

Mesnevî şerhlerinde temel dini kaynaklar içerisinde ayetlerden sonra en çok kullanılan kaynakların başında hadisler gelmektedir. Mesnevî’de kullanılan hadislerin hadis kitaplarındaki konu dağılımına bakıldığında ise birinci ciltte edep konusuyla ilgili hadisler çoğunlukta olmak üzere tefsir, iman, birr, zühd, rikâk, ilim, sıfat’ül-

² “O’nu övgü ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Ne var ki siz, onların tesbihini anlamazsınız.” İsrâ/44.

³ Hikmeti dilediğine verir. (Bakara/269)

⁴ Fazl u kerem Allah’ın elindedir, onu dilediğine verir.(Al-i İmran/73)

kıyame, ezan, cennet, zekât, kader, salât, zikir, taharet, tevhid, savm, sünnet, cuma, fiten, daavât gibi bab başlıkları altında yer alan hadisler olduğu görülmektedir (Sadıkoğlu 2019: 121). Dünya ve ahiret hayatını iyi yönde şekillendirmek amacıyla Kur'an ayetlerinin paralelinde söylenen hadisler, Mesnevî'nin kimi beyitlerini aydınlatmak amacıyla şarihler tarafından sık sık kullanılmıştır. Şem'î ve Ankaravî şerhlerinde Mesnevî'nin ilgili beyitlerini tasdik etmek amacıyla kullanılan hadis-i şerifler şunlardır:

“İn cihân zindân u mâ zindaniyân

Bu cihân zindândur ve biz zindânîyüz. Zindânî mahbûs ma'nâsınadır. “Ed-dunyâ sicnu'l-mumini ve cennetu'l-kâfiri.”⁵ (Dağlar 2009: 509)

“Ez-vazîfe ba'd ezin ümmîd bur

Hak hemî güyem turâ ve'l-hakku mûr

Şimdiden sonra vazîfeden ümmîdünü kes. Sana hak sözi direm, hak söz acıdur. “Kuli'l-hakku ve levkâne murren”⁶ hadîsinün muktezâsınca hak olan kelâmı sana söyledüm sen dahı şimden sonra bir tedârik eyle.” (Tanyıldız 2010: 591)

Temel dini kaynaklar içerisinde Kur'an-ı Kerim'in kutsal kitap olarak kabul ettiği fakat “huve min indillâhi ve mâ huve min indillâh ve yekûlûne alâllâhil kezibe ve hum ya'lemûn”⁷ şeklindeki ifadesiyle tahrif edildiklerini belirttiği İncil ve Tevrat'ın da kimi şarihlerce kullanıldığı görülmektedir. İncil ve Tevrat'a başvuran şarihlerin temel referans noktaları genellikle bu kitapların tahrif edilmeden önce içlerinde Hazreti Peygamber hakkında bilgi veren malumatların olduğu üzerinedir. Bunun temel sebebi ise Mevlana'nın Mesnevî'sinde bu konuya dair açtığı “Ta'zîm-i Na't-ı Mustafa 'Aleyhi's-selâm ki Mezkûr Bûd Der-İncil” başlığı altında işlediği konu ile ilgilidir.

“İncil-i Şerîfde Hazret-i Muhammed Mustafâ salla'llâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem Hazretlerinin nâm-ı şerîfi ve na't-ı latîfi var idi ve Tevrât'da dahı böylece o Mustafâ 'aleyhi's-selâm cemî'-i Peygamberlerin re'isi ve safvet-i deryâsıdır.” (Öksüz 2008: 270)

İsmail Hakkı Bursevî ve Ahmet Avni Konuk, şerhlerinde İncil ve Tevrat'tan doğrudan alıntı yapmışlardır. Hatta Ahmet Avni Konuk şerhinde Tevrat ve İncil'den alınan parçaların hangi bölümden alındığına dair bilgi de mevcuttur.

⁵ Dünya müminin zindanı, kâfirin cennetidir.

⁶ Acı da olsa doğruyu söyle.

⁷ O Allah'ın katında olmadığı halde: “O, Allah'ın katındandır.” derler.” Ve onlar Allah'a karşı bilerek yalan söylüyorlar. (Al-i İmran/78)

“Anınçün Hazreti İsa aleyhisselâm buyurur: “İki kere doğmuş olmayan semaların meleketunun sırrına vakıf olamaz.”⁸ (Güleç 2002: 211).

“Havariyyûnun az î mânî olduklarını ve aç gözlülüklerini Hristiyanların İsa’sı Matta İncili’nin on altıncı bâbında ve diğer İncillerde göstermiş ve “Ey az î mânî adamlar! Niçin ekmek almadığınız için birbiriniz ile söyleşirsiniz?” demiştir.” (Tahrallı, Eraydın 2011: 114).

1.2. YARDIMCI KAYNAKLAR

Mesnevî şarihlerinin temel dini kaynaklardan sonra en sık müracaat ettikleri kaynakların başında tasavvufî kaynaklar gelmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasındaki en büyük sebep ise hiç şüphesiz Mesnevî’nin de tasavvufî bir eser olmasından kaynaklanır. Ahmed Eflaki’nin *Âriflerin Menkıbeleri* adlı kitabından aktardığına göre Hüsameddin Çelebi, Mevlana’ya muhibbanlarının Hâkim Senâ’î’nin *İlâhinâme*’si ile Attâr’ın *Mantuku’t-tayr*’ını zevkle okuduklarını kendisinin de müritlere bu tarzda bir hatıra bırakması gerektiğini ifade ettikten sonra Mevlana’nın sarığından Mesnevî’nin ilk 18 beytini çıkarıp Çelebi’ye verdiğini belirtir (Eflaki 1973: 167). Bilindiği gibi başta İran coğrafyası olmak üzere tasavvufî düşüncenin toplumsal katmanlara sirayet ettiği ve bunun doğal neticesi olarak tarikat ve cemaatlerin neşv ü nema buldukları bölgelerde yaşayan tarikat önderleri, müritlerini tasavvufun şekillendirdiği dünya görüşüne göre dizayn edebilmek için rehber niteliğinde kitaplar kaleme almışlardır. Şarihlerin kullandıkları bu eserlerden bazıları tasavvuf düşüncesini doğrudan anlatan ve genellikle mensur olarak kaleme alınmış fikri eserler, bazıları ise Mesnevî gibi tasavvufî düşünceyi tahkiye yoluyla şiir biçiminde anlatan edebi eserlerden oluşmaktadır. İbn Arabî’nin *Fütûhât-ı Mekkiyye*, *Fusûsu’l-Hikem*, İmam Gazalî’nin *İhyâu Ulûmu’d-dîn*, Şihabüddin Sühreverdi’nin *Avârifü’l-Ma’ârif*, İbrahim Kelebazi’nin *Kitâb-ı Ta’arruf*’u şarihlerin kullandıkları fikri eserlerdendir. Mesnevî şerhlerinde kullanılan edebi eserler ise başta Mesnevî’nin şekil ve muhteva açısından etkilendiği Attâr’ın *Mantuku’t-tayr*’ı olmak üzere Yahya Mahmud Şebüsteri’nin *Gülşen-i Râzı*, Sultan Veled’in *İbtidânâme*’si Niyâzî-i Mısırî ve Aziz Mahmud Hüdâyî’nin *Divan*’ıdır.

Mesnevî şerhleri içerisinde yararlanılan kaynaklar bakımından özellikle İbn Arabî ve Feridüddin Attâr’a ait eserlerin müstesna bir yeri vardır. İbn Arabî’nin *Fütûhât-ı Mekkiyye*, *Fusûsu’l-Hikem* ve Feridüddin Attâr’ın *Mantuku’t-tayr*’ı Mesnevî şerhlerini fikri ve edebi açıdan besleyen kaynakların başında gelmektedir. İbn Arabî’nin

⁸ İncil, Yuhanna Bab 3, 6.

⁹ İncil, Matta, Bab 16, 8.

ontolojik yapıya dair görüşleri, şarihlerin Mesnevî'yi şerh ederken istifade ettikleri önemli fikirlerdendir. İbn Arabî'nin "Vücud-ı Mutlak" olarak tarif ettiği ve bütün yaratılmışların öz cevherini Allah olarak kabul ettiği bu nazariyenin izlerine Mesnevî'de de rastlanır. İbn Arabî'ye göre bir cevher olarak hakikat, nihayetinde bir olduğundan mutlak vücud ve külli varolan bütün şeylerin kaynağıdır (Kılıç 1999: 499). Dolayısıyla şarihler özellikle Mesnevî'de varlık ve yokluk kavramlarının işlendiği bölümlerde İbn Arabî'nin varlık ile ilgili yukarıda isimlerini zikrettiğimiz iki eserine başvurmuşlardır. Elbette İbn Arabî'nin görüşlerinden en çok istifade eden şarihlerin başında Ankaravî ve onun peyrevi olan Ahmed Avni Konuk gelmektedir.

"Şeyh Hazretleri buyururlar ki sûret-i İlahiyyede hâsıl olan esmâ vü sıfâtın cemî'isi şol neş'e-yi insâniyyede zâhir oldı. Pes neş'e-yi insânî meretebe-i ihâtâyâ câ'iz ve fâ'iz oldı. Pes bu cem'iyetün husûlundan ötüri âdem 'âlemde halîfe-i Hakk oldı. Eger âdem müstahlef olan kimsenün sıfatıyla zâhir olmasa idi 'âlemde halîfe olmazdı." (Tanyıldız 2010: 228-229)

"Mâ 'ademhâyim ü hestîhâ-yı mâ

To vücûd-ı mutlakî fânî-nümâ

Biz yoklarız ve bizim varlıklarımız da yoktur; Sen fânî bir vücûd-ı mutlakısın. Cenâb-ı Mevlânâ, Hak Te'âlâ Hazretleri'nin Zât-ı azîmü's-şânına "vücûd-ı mutlak" demek hususunda Şeyh-i Ekber Muhyiddîn İbn Arabî hazretleriyle müttehidir." (Tahrâlî, Eraydın, 2011: 231).

İbn Arabî'nin eserleriyle fikirsel boyutta aktarmış olduğu vahdet-i vücud ve vahdet-i vücudun mertebelerini Feridüddin Attâr da manzum olarak kaleme aldığı eserlerinde edebi bir şekilde anlatmıştır. Ahmed Eflaki'nin *Âriflerin Menkıbeleri* adlı eserinde Mesnevî'nin sebep-i telifi anlatılırken dönemin tasavvuf terbiyesiyle yetişmiş mürit ve mürişitlerinin Hâkim Senâ'î ve Attâr'ın eserlerini okudukları çok belirgindir. Mevlana ve bunun paralelinde Mesnevî'yi ve Mevlana'nın müritlerini bu derecede etkilemiş mutasavvıf bir şairin eserlerinden Mesnevî'nin izahı esnasında yararlanmamak mümkün değildir. Şarihlerin önemli bir kısmının Mevlevî tarikatına mensup müritler oldukları da hesaba katılınca Attâr ve onun gibi mutasavvıf şairlerin kaleme aldıkları tasavvufî eserlerin Mesnevî şerhlerinde temel referans kitapları oldukları görülür. Mesnevî şarihleri başta *Mantıku't-tayr* olmak üzere Attâr'ın eserlerini genellikle Mesnevî'ye ait beyitleri şerh ederken kendi fikirlerinin doğruluğunu ispat için kullanırlar.

"Bundan sonra Hazret-i Mevlana kuddise sırruhu buyurur, senin leylî ve ma'şûkun sabrın yüzünden sana mecnûn ve âşık olur. Yani sabrın sebebiyle ma'şûkunu kendine âşık edersin. Pes matlûb ayağına gelir. Nitekim Hazret-i Şeyh Attâr kuddise sırruhunun *Mantıku't-tayr* kitabında müsbettir ki;

Her ki o der-‘aşk sâdık âmedest
Ber-sereş ma’şûk-ı ‘âşık âmedest¹⁰
Ger be-sıdkî ‘aşk pîş âyed to-râ
‘Âşiket ma’şûk-ı hîş âyed to-râ’’¹¹ (Güleç 2002: 186)

Mesnevî, ilm-i ilahi olan tasavvufun vücud ve vücudun zuhur mertebelerinden (merâtib-i vücud), insan-ı kâmil ve Hakk’a vuslat yollarından (süluk ve mertebeleri) bahseden bir eserdir. İbn Arabî’nin eserlerinde ele aldığı “vücud-ı mutlak” nazariyesinin edebi aktarımı olan Mesnevî, bir yandan salıklere Kur’an’ın batını sınırları hakkında bilgiler verirken diğer yandan onu seyr ü süluk mecrası içerisinde insan-ı kâmil mertebesine ulaştırmaya çalışmaktadır. Salikin meratib-i vücud yolculuğu esnasında doğru yolu telkin edip bu yolda ilerlemesini sağlayacak en önemli yoldaşı öğütlerdir. Nitekim Kur’an-ı Kerim’in birçok ayetinde Allah, iyi yola ileten öğütlere uyulması hususunda önemli emirler vermektedir. (Nahl-90, Müdessir-49-51, Abese-11-14, A’raf-79). Mesnevî şarihleri de şerhlerinde Allah’ın vermiş olduğu öğütlerin tutulması gerektiğini ifade eden ayetlerin yanı sıra temel kaynağı, dini literatüre dayanan nasihat içerikli kitaplara da yer vermişlerdir. Sadi-i Şirazi’nin *Gülistân* ve *Bostân*’ı Molla Câmi’nin *Bahâristân*’ı Mesnevî şerhlerinde şarihlerin sıkça başvurdukları nasihat içerikli eserlerden bazılarıdır. Öte yandan Sadi’ye ait olan *Gülistân* ve *Bostân* adlı eserler şarihlerin birer başvuru kaynağı olmalarının yanı sıra Osmanlı medreselerinde Farsça öğretimi için asırlarca kullanılmış temel kaynaklardır. Bu yüzden şarihler, mezkûr eserlere kendi düşüncelerini ispat etmenin yanı sıra özellikle Farsça sözcüklerin kullanımı ve anlamları hususunda da müracaat etmişlerdir.

“Ez-diger hûbân to efzûn nîsti
Goft hâmuş çün to Mecnûn nîsti
Gayrı güzellerden sen ziyâde değilsin. Hattâ Şeyh Sa’dî-i merhûm Gülistân’ında za’îf-endâm,
siyeh-fâm ta’bir etmiştir.”(Öksüz 2008: 208).
“Ve bu takrirden fehm olundu ki dervîşden murâd sâhib-i dil olan kimesnedir. Eđerçi ki her fakîre sıla etmenin dahî nef’-i ‘azîmi vardır. Nitekim Bostân’da gelir;
Horeş deh be-goncişk u kebk u humam
Ki yek rûzet ofted humâyi be-dâm¹²” (Güleç 2002: 365)

¹⁰ Aşkında sadık olan kişiye, maşuku âşık olarak gelir.

¹¹ Eğer aşk sadakatle senin önüne gelirse, senin aşığın kendi maşuğun olarak önüne gelir.

¹² Serçeye, keklige ve güvercine yem ver. Birgün bir hüma tuzağına düşebilir.

Kur'an tefsirlerinin temel gayesi en basit ifadesiyle ayetlerin muhatapları tarafından daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Kur'an-ı Kerim'i ilk defa açıklayan Hz. Peygamber olduğundan tefsir ilminin ilk kaynakları, onun sözlerini ve uygulamalarını tespit etmeyi amaçlayan ilk hadis derlemeleri içinde aranmıştır. (Mertoğlu 2011: 289). İbn Mace, İbn Cerir, Taberi ve İbnü'l-Munzir gibi müfessirlerin çalışmalarıyla başlayan Kur'an tefsirleri, sonraki süreçte geniş bir coğrafyaya yayılma imkânı bulmuştur. Mesnevînin de bir Kur'an tefsiri olması ve içeriğinde çok sayıda ayetlere yer verilmesi sebebiyle şarihler Mesnevî'yi şerh ederken başta İslam tarihindeki meşhur tefsirler olmak üzere Kur'an tefsirlerinin çoğundan yararlanmışlardır. Şerhlerin de açıklamaya dayalı birer metin oldukları göz önünde bulundurulduğu zaman şarihlerin özellikle bazı ayetlerin tefsiri esnasında farklı müfessirlerin görüşlerine başvurdukları görülür. Şerhlerde müracaat edilen başlıca tefsirler ise *Tefsir-i İbn-i Kesir*, *Tefsir-i Beyzavi*, *Fahreddin-i Razi Tefsiri*, *Mecma'u'l-beyân*, *Keşşâf* ve *Keşfü'l-esrâr*'dır. Ancak şarihler, istifade ettikleri tefsirlerin isimlerini ara sıra zikrederler.

“Ve keşşâfu'l-Kur'ân

Ve Kur'an-ı 'Azîmün keşşâfidur ki nite ki Keşşâf nâm tefsîr Kur'ân-ı 'Azîmün bihasebi'z-zâhir nikât ü ma'ânâsını ve dekâyık u hakâyıkını rûşen eyler.” (Dağlar 2009: 203)

“Fahru'd-dînu'r-Râzî rahmetullâhî 'aleyh Tefsîr-i Kebîr'inde buyururlar ki tahkîkan sem' basardan efdaldur. Anunçün ki Hak Te'âlâ Kur'ân-ı 'Azîminde her ne mahalde bu ikisini zikr eylediyise sem'i basar üzerine takdim eyledi.” (Tanyıldız 2010: 203).

Hadisler, genel olarak Hazreti Peygamber'in sözleri ve fiilleri olarak tarif edilir. Bir peygamber olarak Hazreti Muhammed'in temel vazifesi Kur'an-ı Kerim'i tebliğ etmek olduğundan hem sözleri hem de fiilleri Kur'an'ın çizmiş olduğu sınırlar içerisinde vuku bulmuştur. Bu yüzden din ve toplumsal hayat ile ilgili sarf etmiş olduğu sözlerin İslam dünyasında önemli bir hükmü söz konusudur. Hazreti Peygamber, veda hutbesinde Müslümanlara hitap ederken vefatından sonra onlara yol gösterici olarak Kur'an'ı ve sünneti bıraktığını ifade eder. Mesnevî şarihleri de beyan ettikleri fikirlerin ispatı için Kur'an tefsirlerinin yanı sıra hadislerin bir araya getirildiği hadis kitaplarına da başvurmuşlardır. Mesnevî şerhlerinde kullanılan başlıca hadis kitapları ise, *Buhari*, *Müslim*, *Sünen-i Tirmizi*, *Sünen-i Ebu Davud*, *Cami'u's-sagir* ve *Keşfü'l-hafa*'dır. Şarihler, tefsirlerde olduğu gibi alıntı yaptıkları hadis kitaplarının isimlerini pek sık zikretmezler.

“Guft-i peygam-ber bikun ey re’y-zen

Meşveret ke’l-müsteşâru mü’temen

Bu hadîs-i şerîfi Müslim ü Buhârî ve Ebû Dâvûd u Tirmîzî Ebû Hureyre’den ve Ebû Nessâ’î Ümmü Seleme’den rivâyet ederler; “kâle’n-Nebiyu sallallâhu ‘aleyhi ve sellem el-musteşâru mu’temenun.”¹³ (Tanyıldız, 2010: 550).

“Hak’dan başka bir mevcûd yok iken, bu vücud muvâcehesinde, bir de nebînin ve velinin vücudunu isbât etmek bittabi’ şirk olur. Onun için (s.a.v.) Efendimiz Câmîu’s-Sagîr’de münderic olan hadîs-i şerîflerinde “Eş-şirku fi ümmetî ahfâ min debîbi’n-nemli ‘ale’s-safâ” yani “Benim ümmetimde şirk, mücella olan bir mahal üzerinde yürüyen karıncanın ayağının sesinden daha gizlidir.” buyururlar.” (Tahrâlî, Eraydın 2011: 528)

İslam’ın inanç esaslarını bahis konusu eden ilim dallarından olan fıkıh, kişinin hayat tarzını İslam’ın belirlediği ölçütlere uyarlayarak yaşamasını; akaid, İslamiyet’in inanç dünyası ile ilgili hükümlerini, kelim ise Allah’ın varlığının yanı sıra sıfatları ile risalet ve nübevveteye dair meselelerden ve İslami kıstaslar çerçevesinde yaratılmış olan varlıkların hallerini ele alır. Esas itibarıyla ilhamını Kur’an-ı Kerim’den alan bu ilim dalları bir bakıma İslami kaidelerin sosyal hayata geçirilme anlayışı üzerine kuruludur. Mesnevî şarihleri Mesnevî’nin dibacesinde yer alan “dinin usulünün usulünün usulü” şeklindeki ifadesini şeriat, tarikat ve hakikat şeklinde yorumlamışlardır. Nitekim son dönem Mesnevî şarihlerinden Ahmed Avni Konuk dibace şerhinde bu durumu şöyle izah eder:

“Ve o Mesnevî Allah’a vusûl ve yakîn sırlarının keşfinde, dinin asıllarının asıllarıdır. “Usûl” bir şeyin esas ve temeli demek olan “asıl” kelimesinin cem’idir. Üç usûlden birisi bu âlem-i zâhire ta’alluk eden şerî’atın esâslarıdır. Ve ikinci usûl dahi, tarîkatın esaslarıdır ve üçüncü usûl dahi hakîkatin asıllarıdır.” (Tahrâlî, Eraydın, 2010: 58)

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Mesnevî şarihlerinin bakış açılarına göre Mesnevî’nin kapsadığı üç usûlden biri de şeriatıdır. Fıkıh, kelim ve akaid ilimleri de şeriata doğrudan ya da dolaylı bir etkide buldukları için şarihlerin müracaat ettikleri kaynaklar arasına girmişlerdir. Mesnevî şerhlerinde geçen başlıca fıkıh, kelim ve akaid kaynakları ise şunlardır: *Sadru’ş-şerî’a*, *Fıkh-ı Ekber*, *Şerhü’l-irşâd fî Usuli’l-i’tikâd*, *Akâmu’l-mercân fî Acâib-i ve Garîbi’l-cân*, *Kitâbu Milel ve’n-Nihâl*, *Kitbu’l-cevâhir*. Tefsir ve hadis kitaplarında olduğu gibi şarihler bu kaynakların isimlerini çok fazla zikretmezler.

¹³ Kendisine danışılan kişi güvenilir kişidir.

“Ve bi’l-cümle havârik-i ‘âdât nebîden sudûr iderse mu’cizât, velîden sudûr iderse kerâmât olur ve fâsık olan ba’zı nûfûs-ı kaviyyeden sudûr iderse ana kerâmet dimezler. Sihir ü istidrâc dirler. Sa’dü’l-milleti ve’d-dîn fi Şerhi’l-Makâsid...” (Salmani 2020: 404-405).

“Cin hakkındaki ma’lûmât-ı mufasssıla Âkâmü’l-Mercân fi Ahkâmü’l-Cân isminde Mısır’da matbû’Arabîyyu’l-ibâre bir kitâbda mevcuttur.” (Tahrâlı, Eraydın, 2010: 330).

Mesnevî şarihlerinin referans olarak kullandıkları diğer bir müracaat noktası ise dinler tarihi ve evliya menkıbeleridir. Dinler tarihi içerisinde özellikle Kur’an-ı Kerim’de geçen peygamber kıssalarının Mesnevî şerhlerinde önemli bir yer tuttuğu görülür. Musa, İsa, İbrahim, Yusuf, Yunus, Lut, Nuh, Süleyman gibi birçok peygamberin yaşamış oldukları dönem, Allah ile olan münasebetleri ve Allah kelamını topluma tevdi konusunda başlarından geçen olaylara Kur’an-ı Kerim’de rastlamak mümkündür. Kur’an’da anlatılan kıssaların temel amacı bu kıssaları okuyan birey ve toplumların ders çıkarmaları ve bu sayede yaşantılarını İlahi hükmün gerektirdiği şekilde dizayn etmeleridir. Nitekim Yusuf Suresi’nin 111. ayetinde Allah insanlara hitaben “Gerçekten onların kıssalarında akıllılar için bir ibret vardır.” demektedir. Dini ve tasavvufî eserlerin çoğunda insanlara öğüt vermek amacıyla peygamber kıssalarının sıkça kullanıldığı görülür.

“Mişikâfed bîmuhâbâ derz-i ser

meyl ü terahumsuz başının yivini yerer ya’nî helâk eyler hâsıl-ı ma’nâ hazret-i Mûsâ ‘inâyet-i İlâhî ile Fir’avni bu kadar vâfir ‘asker ile Nil’e gark eyledi ve hazret-i İbrâhîm ‘aleyhi’s-selâm zemânında Nemrûd-ı la’in tanrılık da’vâsın idüp Hakk te’âlâ hazreti ile mukâbeleye kasd eyledi. Sivrisineğün ‘askeri temâmet ‘askerini helâk itdükten sonra kendüsi kaçup serâyına dâhil oldı. Ba’de zemân-ı karîb bir kanadı sınımış bir sivrisinek burnına girüp dimâğına gitti.” (Dağlar 2009: 565)

Mesnevî şerhlerinde peygamber kıssaları dışında dinlerin genel tarihinden ve özellikle Hazreti peygamberden sonraki dönemde hüküm süren dört halifenin başlarından geçen hadiseler de aktarılır. Dört halife içerisinde ise Hazreti Ali’ye dair olayların daha çok zikredildiği ve *Hülasatü’ş-şürûh’ta* olduğu gibi sık sık Hazreti Ali’nin sözlerine yer verildiği gözlerden kaçmaz. Bununla birlikte sahabeler ve onların hayatlarına dair malumatlar da şarihlerin istifade ettikleri diğer bir dini kaynaktır. Tabiişarihlerin İslamiyet dışında kimi zaman Yahudilik ve Hıristiyanlık dinlerinin tarihlerinden de bahsettikleri görülür.

“Hıristiyanlığın ilk mahall-i intişârı olan Filistin tarafı, eskiden beri Yahûdilerin memâliki ve Kudüs-i Şerîf dahi onların kıbleleri olduğu ma'lûmdur. Burası birçok inkılâblar geçirdi. Milâd-ı İsevî'den mukaddem 722-727 senelerinde Âsur kralı olan Salmanasar ve Buhtu'n-Nasr ve Acem imparatorluğunun müessisi olan Sîrus, Makedonya imparatoru İskender-i Kebir; ve milad-ı İsevî'den mukaddem 283-323 senelerinde Mısır kralı Birinci Batlamyus ve Suriye kralı Selûküs tarafından zabt edildi.” (Tahrâî, Eraydın 2010: 175).

Öte yandan dini terminolojide peygamberlerin varisleri olarak gösterilen evliyalara ait menkıbelerin de peygamber kıssalarıyla birlikte özellikle Mesnevî edebiyatında sıkça kullanıldığı görülür. Şarihler, bazı durumlarda tek beyti şerh ederken birden fazla peygamber kıssasına yer verirler. Şarihlerin evliya menkıbelerini anlattıkları bölümlerde kimi zaman o zatın başından geçen olaylar aksettirilirken bazen de onların herhangi bir dini konu hakkındaki görüşlerine yer vermişlerdir. Evliya menkıbelerinde bazen keramet gösteren şahsın ismi zikredilmez. Mesnevî şerhlerinin beyit izahlarında yeri geldikçe peygamber kıssalarına ve evliya menkıbelerine yer verilmiştir. Peygamberlerden *İsa*, *Musa*, *İbrahim*, *Davud*, *Yusuf*, evliyalardan ise *Abdulkadir-i Geylani*, *Cüneyd-i Bağdadî*, *Bayezid-i Bistâmî* ve *Şems-i Tebrizî* şerhlerde hadiseleri anlatılan başlıca dini şahsiyetlerdir.

“Mahkîdir ki Hallâc kuddise sırrahûyu vâkıada ser-bürîde ve kadeh-i der-dest gördüklerinde sırrından su'âl itdiler. Cevâbında serden geçmeyince câm-ı manâ nûş olunmaz ve murâda zafer bulunmaz dedi.” (Güleç 2002: 215)

1.2. LÜGAT VE GRAMER KİTAPLARI

Temelinde bir dilcilik faaliyeti olan şerh veya metin şerhi öncelikle hangi dilde, sahada ve şekilde yazılmış olursa olsun, şerhe konu olan kelimeleri, cümleleri, mısraları, beyitleri bazen parçadan bütüne (kelime biriminden cümle veya mısra/beyit bütününe) bazen de bütünden parçaya (cümle veya mısra/beyit bütününden kelime birimine) ait olduğu dilin eserin yazıldığı dönemdeki durumunu gözeterek ele alır, gramer ve anlam düzlemi içindeki yerini tespit eder (Dağlar 2007: 293-294). Esas yapısı dilcilik faaliyeti olan bir edebi çalışmanın da olmazsa olmazı lügatler ve gramer kitaplarıdır. Klasik şerhlerde beyitlerin hem dilsel hem de anlamsal izahları yapılırken şarihin bu husustaki ilk teşebbüsü beyti, yazıldığı dilden Türkçeye çevirmektir. Şarih, bu çeviri faaliyeti esnasında o dönem toplumunda çok bilinmeyen sözcüklerin şerhinde kendisinin belirttiği anlamda kullanıldığını ispat etmek amacıyla sözlüklere

başvurur. Sözlüklerden istifade çoğunlukla sözcük düzeyindedir. Mesnevî'nin yazıldığı dil Farsça olduğu ve o dönem Farsçasında çok sayıda Arapça sözcük bulunduğu için şarihlerin istifade ettikleri lügatler genellikle Farsça-Türkçe ve Arapça-Türkçedir. Bunların dışında Arapça-Farsça ve sadece Arapça ve Farsça sözlüklerde kullanılmıştır. Mesnevî şerhlerinde kullanılan başlıca sözlükler ise *Lügat-ı Halîmî*, *Lügat-ı Şâhidî*, *Miftâhü'l-lügâ*, *Ahter-i Kebîr*, *Bahâr-ı Acem*, *Tercemânu'l-lügâ*, ve *Sihâh*'dir.

“Berdüm ü dendân-ı seg-sârâneşân

Berdehân u çeşm-i kejdum-hâneşân

Lugat-ı Halîmî'de dir ki seg-sâr bir gûne mahlûkdur ki it başlu hınzîr dişli keçi sakallu fil kulaklu yüzleri saru gerdeleri çivid renglü ekser Kâlûn cezîresinde olur.” (Tanyıldız 2010: 978)

“Onun varlığı önünde yok olmak lâzımdır; varlık nedir? O'nun huzurunda fenâ bir hâldir. “Kûr ü kebûd” ta'bîri Bahâr-ı Acem nâmındaki lügatte kara gün ve fenâ hâl ve gam ve endûh manâlarından kinâye olarak gösterilmiştir.” (Konuk 2011: 213)

Mesnevî şerhlerinde şarihler bazı durumlarda lügatlerden istifade ettikleri halde onun ismini zikretmez ve “lûgatde” şeklinde genel bir ifade kullanır.

“İlm-i şerîfe hafiy olmaya ki sihr lugatde hafiyü's-sebeb bir emr-i ağrebdür ki hafâsında hakîkati mümkün olmaya.” (Salmani 2020: 403).

Bazen de şarih, sözcüğün ispatı için lûgate başvurmayı da yeterli bulmaz dini veya tasavvufî bir eseri ikinci bir referans olarak gösterir.

“Yuşriku işrâkan enveru mine'l-işbâh

Eşraka rûşen oldu ma'nâsınadır, rûşen eyledi ma'nâsına degüldür. Eşraka'l-vechu yüz rûşen oldu ma'nâsınadır. Yuşriku rûşen olur ma'nâsınadır. Tercemânu'l-lugâ'da böyledür ve bu âyet-i kerîmede vâkı' olmuştur. “Ve eşrakati'l-arzu binûri Rabbihâ”¹⁴ (Dağlar 2009: 200).

Mesnevî şerhlerinde lügatler dışında dilbilime dair başvurulan diğer bir kaynak ise gramer kitaplarıdır. Gramer kitapları bilindiği gibi bir dile ait tüm kaidelerin çoğu kez örneklerle daha anlaşılır bir duruma getirilerek anlatıldığı temel kaynaklardır. Şarihler de şerhlerinde hem Mesnevînin yazılmış olduğu Farsça hem de Arapça dil hususiyetleri ile ilgili bilgi vermek amacıyla gramer kitaplarının içerdikleri bilgilere yer vermişlerdir. Şarihlerin müracaat ettikleri gramer kitapları ise Arapça ve Farsça gramer kitapları olmuştur. Şerhlerde gramer kitaplarının kullanımı lûgatlere göre daha

¹⁴ Yeryüzü Rabbinin nuru ile aydınlanır. (Zümer/69)

azdır. İstifade edilen başlıca gramer kitapları, *Muğni'l-lebîb*, *Miftah-ı Sekkâkî*, *Şerh-i Ekmel* ve *Metnü'l-mugni*'dir.

“Pes ibn-i Semîn kavlinde nazar vardır. Zîrâ Muğni'l-lebîb bâbü'l-kâf'da ibn-i 'Usfur'un ibn-i Semîn'e muvaffik kavli beyân olunup “ام س ك ع تى ب ل ا ى ف ر ه ا ظ ل ا و” deyü redd olunmuşdur. Mahalline müraca'at eyleyene ahvâl ma'lûm olur.” (Salmani, 2020: 873)

1.3. MESNEVÎ ŞERHLERİ VE DİĞER ŞERHLER

Mesnevî, geniş kitlelerin fikir dünyalarına hitap eden bir yapıt olduğu için birçok kez hem Türkçe hem Arapça ve hem de Farsça şerhleri yapılmıştır. Bugün dahi İran'ın muhtelif şehirlerinde bulunan el yazması kütüphanelerde Osmanlı topraklarından gitmiş Mesnevî şerhlerine rastlamak mümkündür. Bu yüzden insanların Mesnevî'yi anlama çabaları özellikle Müslüman coğrafyada farklı müellifler tarafından Mesnevî şerhlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Aynı kültür dünyasında yetişen Mesnevî şarihleri, muhteva ve şekil bakımından kimi zaman benzer kimi zaman da farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Şarihlerin bazıları bu farklı ve benzer, yorumları eserlerinde kullanmak ve kendilerine göre yanlış olan bazı değerlendirmeler hakkında okuyucuyu bilgilendirmek için çeşitli Mesnevî şerhlerinden yararlanmışlardır. Muhakkaktır ki kendi eserleri dışında kaleme alınan Mesnevî şerhlerinin sağladığı bilgiler şarihe farklı bakış açıları kazandırmıştır. Mesnevî şerhlerinde şarihler, diğer Mesnevî şerhlerinden genellikle kendi fikirlerini desteklemek, şarihin kendisinden farklı düşündüğünü ifade etmek ya da şerhte iddia edilen fikrin yanlış olduğunu ve doğrusunun nasıl olması gerektiği ile ilgili bilgi vermek amacıyla yararlanırlar.

“Âsümân-ı çârumun âfitâbı başın içerü çekdi. Nâkil-i dakîka-i Mesnevî ve kâmil-i tarîka-i Mevlevî, ‘ârif ü muhakkık Şeyh İsmâ'il-i Ankaravî mette'anallâhu be-tüli hayâtîhi bu beyt-i şerîfün şerhinde rûy vech ma'nâsına olup vech dahı ber-müceb-i âyât-ı kerîme ve ahâdis-i şerîfe zât ma'nâsına isti'mâl olunur.” (Salmani 2020: 488)

“Cân fişân ey aftâb-ı ma'nevî

Mercihân-ı köhnerâ bü'nmâ nevî

...fişân emr-i hâzır müfred-i müzekkerdür. Sürûrî Efendi âftâb-ı ma'nevîden murâd sâlik-i dîn dimişdür. Lâkin mahalle münâsib degildür.” (Dağlar 2009: 893)

Hepsi için olmasa bile bazı Mesnevî şarihlerinin şerh ettikleri beyitlerin hem gramer izahı hem de anlam dünyasına dair fikirlerini iki ya da üç şarihin fikirleriyle karşılaştırdıkları görülür. Bu karşılaştırma bir açıdan şarihin kendi fikirlerini somut

bir zemine dayandırma amacı güderken esas itibariyle yaptığı şerhin daha nitelikli olduğuna dair bir meydan okumadır. Çünkü bu anlayışta olan şarihler genellikle farklı şarihlerin görüşlerini belirttikten sonra doğru izahatın nasıl olması gerektiği ile ilgili ayrıca açıklama yaparlar.

“Âftâb-ı maneviden murâd sâlik-i râh-ı Hak’dur. Şem’î merhûm Surûrî Efendi’nün te’vîlini bu mahalde fehm idemeyüp âftâb-ı ma’nevîden murâd sâlik-i râh-ı Hak olmak mahalle münâsib degildir dimiş ve murâd Hazret-i Hak’dur diyü söylemiş. Nefsinde hatâ eylemişdür. Asl-ı mahalde enseb ü evfâk olan sâlik-i râh-ı Hak olmakdur. Pes takdîr-i ma’nâ böyle demek olur ki ey âftâb-ı ma’nevî olan sâlik-i râh-ı İlâhî âftâb-ı sûrî gibi tarîk-i Hak’da cânun böyle nisâr eyle.” (Tanyıldız 2010: 885-886)

Kimi şarihlerin de Osmanlı sahasında yazılmış olan şerhlerin yanı sıra Osmanlı sahası dışında kaleme alınmış şerhlere de müracaat ettikleri görülür. Ahmed Avni Konuk, Mesnevî şerhinde Bahru’l-Ulûm, Veli Muhammed Ekberâbâdî, Muhammed Efdal ve Eyyûb gibi Hint şarihlerinin görüşlerine müracaat eden şarihlerdendir. Şarih, Ankaravî ile bu dört Hintli şarihin görüşlerini belirttikten sonra kapanışı kendi değerlendirmesi yani beyitten kendisinin ne anladığı ile ilgili yapar.

“...Bu husûsta şurrâh-ı kirâmın mütâlaası muhtelifür. Şerh-i Ankaravî’de izâhât-ı kâfiye yokdur. Muhammed Efdal hazretleri der ki: Her kim kemâl ile meşhûr olsa, eğer küfrü bir tarîk-i mahz yapmış olsa da, o yol milletin intihâb-kerdesi olur. ... Yine Hind şârihlerinden Bahru’l-Ulûm hazretleri der ki: Ashâb-ı kirâmdan Ammâr b. Yâsir (r.a.) hazretleri kalbi îmânda mutma’in olduğu halde, ikrâh üzerine kelime-i küfrü söylemek mecbûriyyetinde kaldı. ... Yine Hind şârihlerinden Velî Muhammed Ekberâbâdî hazretleri der ki: Mesela Hakk’ın ve halkın ayniyyetini avâm, küfür bilirler. ...Yine Hind şârihlerinden Eyyûb hazretleri de bu mütâla’aya i’tirâz edip der ki: Buna bir cevâb vardır ki, ednâ teemmül ile anlaşılabilir.” (Tahrâlı, Eraydın 2011: 486)

Şarihler, Mesnevî şerhleri dışında kelam, fıkıh, akaid, tasavvuf gibi konularda

“Ve beyne’l-hükemâ Ağâsâdimûn Şeys-i nebî ve Hermesü’l-herâmesi İdrîs-i nebî ‘aleyhime’s-selâma dirler. Ammâ Dâvûd-ı Kayseri Füsûs Şerh’inde fass-ı Şisiyye’de Hermesü’l-herâmesi İdrîs’e ve Ağâsâdimûn Şîs’e itlâk olunduğunda bi-hasebi’t-tevârih nazar vardır. Deyü ‘Abdü’r-rezzâk Kâşânî’nün kavlini redd eylemişdür.” (Salmani 2020: 465).

1.4. DİN DIŞI ŞİİRLER

Mesnevî şerhlerinde şarihler açıkladıkları beyitlerden sonra anlatıma hem edebi bir zevk katmak hem de şairin çoğu defa hikmet denilebilecek sanatlı sözlerinden istifade edebilmek için şerh metninin içerisinde sık sık şiirlere yer verirler. Mesnevî'nin tasavvufî yapısından dolayı şiirlerinden alıntı yapılan şairlerin önemli bir kısmı mutasavvıf şairlerdir. Ancak divan edebiyatının önemli şairlerinin yazmış oldukları din dışı şiirlerin sayıları da azımsanmayacak kadar fazladır. Şerh metinlerinde Nef'î'den Bâkî'ye Ahmed Paşa'dan Necâtî'ye kadar birçok şairin din dışında yazılmış şiirlerine rastlamak mümkündür. Şerh metinlerinde kullanılan şiirler, sözlük seçiminde olduğu gibi farklı dillere aidiyet göstermektedir. Seçilen şiirler Türkçe, Arapça ve Farsça şiirlerden oluşmaktadır. Fars şairleri içerisinde din dışı şiirlerinden en çok istifade edilen şairlerin başında ise Hâfız gelmektedir.

“Pes bundan fehm olundı ki, sülûkda nâkıs olanlar gayrıları gibi irşâda kâdir olmazlar. Ve kâmil olanlar dahi erbâb-ı isti'dâdî terbiye etmek gerekdir. ...Nitekim Nef'î şi'rinde gelir;
Akla mağrûr olma Eflâtun-ı vakt olsan eğer
Bir edîb-i kâmilî gördükde tıfl-ı mekteb ol” (Güleç 2002: 124)
“Hem-çü tîrî dâni ki cüst ü ezmekân
ol nükteyi bir tîr gibi bil ki o tîr kemândan sıçradı. Ya'nî dehândan çıkan söz kemândan perrân olan tîr gibidür ki hergiz zabtı mümkün degildir. Beyt:
Bâz ây ki bâz âyed 'omr şude-yi Hâfız
Her çend ki nâyed bâz tîrî ki buşud eżşest”¹⁵ (Dağlar 2009: 730)

1.5. MEVLANA VE ŞARİHİN KENDİ ESERLERİ

Mesnevî şarihleri şerh ettikleri kimi beyitlerin izahı için yine Mevlana'nın kendi eserlerine müracaat ederler. Mevlana'ya ait *Divan-ı Kebir ve Fihi Ma Fih* eserlerinin yanı sıra, yeri geldikçe Mesnevînin diğer ciltlerine de atıflar yapılmıştır. Hatta bazı şarihler açıkladıkları kimi beyitlerde geçen çeşitli mevzuların izahı için şerh ettikleri cildin içerisindeki beyitlerin numaralarını vererek okuyucudan o beyitlere müracaat etmeleri gerektiğini söylediler.

“...Hazret-i Mevlânâ kuddise sırruhu dahî rey y yokdur diyen tâyife-yi 'aliyyedendür. Nitekim bir gazel-i ra'nâlarında buyururlar:
Beyt
Rey ki ziâb sîr şud men neşudem zihî zihî

¹⁵ Dön ki Hâfız'ın ömrü geri gelsin; gelmediği her an, yaydan çıkmış ok gibidir.

Lâyık-ı in kemân men nîst zihî zihî zihî.”¹⁶ (Tanyıldız 2010: 237)

“Cebr hakkında yukarıda geçen 616, 644, 645, 943 ve 946 ve 948 numaralı ebyât-ı şerîfeye dahi müraca’at etmek fâ’idelidir.” (Tahralı, Eraydın 2011: 340)

Öte yandan şarihler, şerh metinlerinde sadece Mevlana’nın eserlerine değil kendi eserlerine de atıfta bulunmuşlardır. Şarihlerin atıfta buldukları kendi eserleri ise genellikle telif ve tercümelelerdir. Telif eserlerinin başında ise dini ve tasavvufî konularda yazdıkları eserleri ile bu eserlere yazmış oldukları şerhler gelmektedir. Nitekim Ankaravî, Mesnevî şerhinde sık sık *Minhâcu’l-Fukâra* adlı eserine başvurur. Şerhte açıkladığı kavramlar, anlam itibarıyla Minhâc’da anlattığı tasavvufî konularla benzeştiği için kimi zaman ayrıntılı bilgiyi oraya havale eder. (Tanyıldız 2010: 93)

“Gayretlerün aslını Allah’dan bilinüz. Halâyıkın lâyıkı olan gayreti Hak gayretinün fer’i bilün. Şüphesiz bu gayretün şerh übeyânı ve bu mahalle münâsib olan meşâyihün kelimât-ı ‘alî-şânı Minhâcu’l-Fukârâ’da yedinci bâbun onuncı derecesinde vâkı’ olmuştur.” (Tanyıldız 2010: 763).

1.6. TARİH VE BİYOGRAFİ KİTAPLARI

Mesnevî şerhlerinde başta İslam tarihi olmak üzere farklı dönemlerde zuhur etmiş devletlerin hem bireysel hem de toplumsal düzeyde yaşamış oldukları tarihi hadiseleri konu edinen tarih kitaplarına da müracaat edilmiştir. Bahsi geçen tarih kaynakları umumiyetle Hazreti Peygamber, dört halife, sahabeler ve İslam büyüklerinin yaşamış oldukları dönemlerden bahsetmektedir. Ancak bununla birlikte dinler tarihi dışında devletlerin siyasi tarihini ve mitolojik anlatıların yer aldığı tarih kitaplarına da başvurulmuştur. Biyografi kitapları içerisinde ise özellikle Mevlana’nın hayatına dair en tafsilatlı bilgilerin bulunduğu Feridun Sipehsalar’a ait olan *Menâkıb-ı Hazret-i Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî* adlı yapıt, şarihlerin sıkça kullandıkları kaynaklar arasındadır.

“Semerkand “Şemerkend”ün mu’arrebidür ve ism-i mürekkebdür. ... Lâkin Târih-i ibn-i Hallikânî’de mestûrdur ki vech-i mezkûr bî-vechdür, belki İskender’ün Şemer nâm bir câriyesi marîzâ oldukça etibbâ ol câriyenün izâle-i marazına tebdîl-i hevâ lâzımdur dimekle Safed’ün hevâsını tavsîf ittikleriçün Şemer-i mahall-i mezbûre nakl eyleyüp sıhhat buldukda İskender bir şehir bünyâd itmekle kendi lisân-ı Türkî’de kariye ma’nâsına olmagın Şemerkend didiler.” (Salmani 2020: 512)

“Sipehsâlâr Menâkıbı’nda beyân olunduğu üzere, Şems-i Tebrîzî hazretleri, Hz. Mevlânâ’nın mürşidi değil, sohbet ashâbındandır.” (Tahralı, Eraydın 2011: 129)

¹⁶ Çakıl bile suya kandı ama ben bir türlü kanmadım vah yazık! Bu kemana layık olan ben değilim, vah yazık!

1.7. DİĞER KAYNAKLAR

Mesnevî şerhlerinde yukarıda isimleri zikredilen kaynakların dışında belagat, coğrafya, zooloji, astronomi, felsefe, tıp ve kıraat gibi birçok farklı konularda yazılmış kaynaklara şarihler tarafından müracaat edilmiştir. Bu eserler içerdikleri konu bakımından farklı alanlarda yazılmış olsalar da şarihler tarafından bir yönüyle şerhle ilişkilendirilmiştir. Öte yandan Mesnevî'nin içeriği ile doğrudan bir ilişkisi olmayan kaynakların varlığı, şarihin beyit izahında kılı kırk yararcasına bir çaba içerisinde olduğunun en önemli kanıtlarından biridir. Örneğin Sarı Abdullah Efendi "Padişah ve Cariye" hikâyesinin anlatıldığı beyitleri şerh ederken cariyenin hastalığı ayakalandığına dair ortaya çıkan belirtilerin daha iyi anlaşılabilmesi için Necibüddin es-Semerkindî'nin tıbbi bilgiler içeren *Esbâb ve 'Alâmât* adlı eserine başvurulmasını tavsiye eder.

"Hem 'alâmât ü hem esbâbeş şenid

Hem 'alâmât ve esbâbını iştidi, ya'nî hastadan emrâza müte'allik ba'zı 'alâmât ü esbâb su'âl idüp takrîrini dinledi. Ve Esbâb ve 'Alâmât ile müsemmâ fenn-i tıbbda nabız ve karûre beyânında bir kitâb vardır. Ana dahı ihâm münâsibdür." (Salmani 2020: 459)

SONUÇ

Mevlana'nın dini ve tasavvufi birikimiyle engin tecrübesinin bir sonucu olarak teşekkül etmiş olan en önemli eseri Mesnevî, içerdığı mesajlar itibariyle sadece kendi çağında değil; her dönemde insanların başucu eserlerinden birisi olmuştur. Birçok tasavvuf büyüğünün fikirlerini yazıya aktararak müritlerine yol gösterme halini Mevlana'da da görmek mümkündür. Başta Mesnevî olmak üzere Fihri Ma Fih ve Divan-ı Kebir gibi eserleriyle tasavvuf adabını yapıtları üzerinde takipçilerine aktarmaya çalışan Mevlana, her sosyal tabakadan birçok takipçi toplamıştır. İçerdığı konular itibariyle evrensel hitap etmeyi başarabilmiş nadir eserlerden olan Mesnevî, sadece Müslüman coğrafyanın değil; farklı din ve mezheplere sahip birçok insanın da takdirini kazanmıştır. Mesnevî'nin bu denli bir hedef kitlesinin olması ve mana katmanları bakımında anlaşılması zor bir hüviyete sahip olması şarihlerin durumdan vazife çıkarmasına sebebiyet vermiş ve ilk Mesnevî şerhleri bu şekilde ortaya çıkmıştır.

Mesnevî şarihleri, şerh ettikleri metnin kapsadığı mana dünyası itibariyle izahı zor bir meselenin içine girdiklerinin farkında olacaklar ki şerh esnasında sık sık

kaynaklara başvurma ihtiyacı hissetmişlerdir. Kimi şarihler başvurulan kaynakların isimlerini şerh metni içerisinde yeri geldikçe zikrederken kimi şarihler de bu kaynakların isimlerini şerhlerinin mukaddime kısmında teker teker sıralamışlardır. Mesnevî şerhlerinde kullanılan kaynakların sayısı ve çeşitliğine bakıldığında bu oranın şarihin birikimi ve konuya vukufiyeti ile doğru orantılı olduğu görülür. Yani bir bakıma farklı konularda birçok eser kaleme alarak yazınsal dünyalarını zenginleştiren şarihlerin bu etkinliklere dair yansımalarını kaynak kullanımında da görebilmek mümkündür. Ankaravî ve Bursevî'nin şerhlerinde bu yansımanın izleri kolayca görülebilir. Mesnevî şarihleri, şerhlerinde başta dini ve tasavvufi kaynaklar olmak üzere, lügat ve gramer kitapları, Mevlana ve kendi eserleri, Mesnevî şerhleri ve diğer şerhler, din dışı şiirler gibi kaynaklara başvurmuşlardır. Kaynak yelpazesi oldukça geniş olan şarih, ayrıca astronomi, coğrafya tıp, zooloji ve kıraat gibi Mesnevî'nin içeriğiyle doğrudan ilgisi bulunmayan kaynaklara da başvurmuşlardır. Şarihlerin kaynaklara başvurmalarının temel sebebi ise yaptıkları izahı daha sağlam bir zemine oturtma gayretidir. Bu çalışmada XVI. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyıla kadar her yüzyıldan bir adet Mesnevî şerhi seçilmiş ve bu şerhlerde kullanılan kaynakların genel yapısına bakılarak bir tasnif denemesi yapılmıştır. Akabinde yine farklı yüzyıllara ait bu metinlerden tasnifteki başlıklara göre uygun örnekler vermeye çalışılmıştır. Tasnifte seçilen başlıklar ise genellikle şarihlerin doğrudan ve dolaylı olarak başvurdukları kaynaklar şeklinde sıralanmıştır. Şerh metinlerinde her başlıkla ilgili çok fazla örnek olduğundan alınan örnekler genellikle durumu en iyi izah eden örnekler içerisinde seçilmeye çalışılmıştır. Öte yandan kaynakların mukayesesi için örnekler elden geldiği kadar farklı yüzyıllardan seçilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Bilmen, Ömer Nasuhi (1961), *Büyük Tefsir Tarihi*, C. 1, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara
2. Ceyhan, Semih (2004), "Mesnevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, 325-334.
3. Ceylan, Ömür (2000), *Tasavvufî Şiir Şerhleri*, Kapı Yayınları, İstanbul
4. Çelik, İsa (2005), "Klasiklerimiz/XIII – Mesnevî-i Manevî", *Tasavvuf – İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, *Mevlana Özel Sayısı*, 14, 661-696.
5. Dağlar, Abdülkadir (2007), "Vassâf Tarihi Şerhinden Hareketle Şerh Kaynakları Meselesi", *Turkish Studies*, 2(4), 293-307.
6. Dağlar, Abdülkadir (2009), *Şem 'î Şem 'ullâh Şerh-i Mesnevî (I. Cilt) (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri
7. Demirci, Muhsin (1999), "Tefsir Usûlünün Temel Kaynakları", *Kur 'an Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi*, 2(22), 155-186.
8. Doğan, Muhammet Nur (1999), *Metin Şerhi Üzerine*, Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler, Haz. Mehmet Kalpaklı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
9. Eflaki, Ahmed (1973), *Âriflerin Menkıbeleri-II*, (Çev. Tahsin Yazıcı), Hürriyet Yayınları, İstanbul
10. Gül, Halim (2003), *Mesnevî'de Kur 'ânî Referanslar ve Kur 'ân Ayetlerine Getirilen İşârî Yorumlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
11. Güleç, İsmail (2002), *İsmail Hakkı Burûsevî'nin Rûhu'l-Mesnevî'sinin İncelenmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
12. Güleç, İsmail (2008), *Türk Edebiyatında Mesnevî Tercüme ve Şerhleri*, Pan Yayınları, İstanbul
13. Gümüş, Sadreddin (1990), *Tefsirin Kaynakları*, Kayihan Yayınevi, Ankara
14. Kâtip Çelebi (1941), *Keşfü'z-Zünûn An Esâmi'l-Kütübî Ve'l-Fünûn*, Nşr. Kilisli Muallim Rifat, Şerefettin Yalpkaya; Maarif Matbaası, İstanbul
15. Kılıç, Atabey (2007), "Dağılmış İncileri Toplamak: Şerh Tasnifi Denemesi", *Prof. dr. Abdülkadir Karahan Anısına I. Uluslararası Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu*, 12-13 Nisan, İstanbul.
16. Kılıç, Mahmud Erol (1999), "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 20, 520-522.

17. Mertoğlu, Mehmet Suat (2011), "Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, 290-294.
18. Öksüz, Zehra (2008), *Hülasatü's-şürûh Adlı Mesnevî Şerhinin 1-107 Varaklarının Günümüz Harflerine Aktarılması ve İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
19. Özdemir, Mehmet (2016), "Mesnevî'nin Türkçe Şerhleri", *Turkish Studies*, 11(20), 461-502.
20. Öztürk, Şeyda (2007), *Şem'i'nin (15-16. yy.) Mesnevî Şerhi (İlk Türkçe Tam Mesnevî Şerhi)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
21. Sadıkoğlu, Hasibe (2019), *Mevlana'nın Mesnevî'sindeki Hadislerin Tespiti (I-II-III. Ciltler)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Mevlana Araştırmaları Enstitüsü, Konya
22. Salmani, Milad (2020), *Sarı Abdullah Efendi'nin Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî'si I. Cilt (İnceleme-Metin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
23. Tahralı, Mustafa, Selçuk Eraydın (2011), *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, Ahmed Avni Konuk, Kitabevi Yayınları, İstanbul
24. Tanyıldız, Ahmet (2010), *İsmâîl Rusûhî-yi Ankaravî, Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif) (I. Cilt) (İnceleme-Tenkitleli Metin-Sözlük)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri
25. Yılmaz, Ozan (2007), "Klasik Şerh Edebiyatı Literatürü", *Talid, Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 5(9), 271-304.

SOURCES OF TURKISH MATHNAWÎ COMMENTARIES

Summary

Mathnawî, one of the most important works of Mevlana, has attracted great attention from both the Mevlevî circles, other sects shaped by mysticism, and social layers with different intellectual structures in the society, since the date it was written. The tradition of advice has an important place in Mathnawî, where Mevlana tries to guide the individual and society to the right path based on religious arguments. Mathnawî has been translated and annotated many times since most of its couplets are covered with symbols, have a closed expression, and are written in Persian. Muinüddîn b. Mustafa tradition of annotating Mathnawî in Turkish, which started with the *Mesnevî-iMurâdiyye* written by himself in the 15th century, continued until the 21st century. The fact that Mathnawî has a deep layer of meaning, especially originating from Sufism, prevented it from being easily understood by the public. For this reason, some well-educated intellectuals of the period, assuming the identity of commentary, wrote Mathnawî commentaries to make Mathnawî more understandable in society. Of course, commentators have benefited from many sources for these activities due to the difficulty of the existing text. The first reference sources of commentators who grew up in a cultural world shaped by Islamic values and the perception of the mystical world were, of course, religious sources. Dictionary and grammar books, Mathnawî commentaries made by other authors, non-religious poems, history, biography, etc. different sources written in many fields enriched the commentator's world of interpretation and thus offered him a broader perspective.

Keywords: Mathnawî Commentaries; Use of Sources; Muhammed Es'ad Dede; Classification of Sources

Adrese autora
Authors' address

Mehmet Nuri Çınarcı
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Eğitim Fakültesi
mehmetnuricinarcı@yyu.edu.tr

Melinda Botalić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
melinda.botalic@untz.ba